

İSMAYIL TEMİROĞLU*

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZÜN FONO-MORFOLOJİ
TƏKAMÜLÜ HAQQINDA

XÜLASƏ

Müasir Azərbaycan dilindəki müstəqil mənalı sözlərin qədim türk dili, orta əsr abidələrinin dili, eləcə də fəaliyyətdə olan digər türk dillərinin faktları ilə müqayisəli təhlili göstərir ki, leksik vahidlərin müəyyən qismi əsaslı dəyişikliyə uğramasa da, əsas qisminin fono-morfoloji və leksik-semantik xüsusiyyətlərində ciddi təkamül, yeniləşmə, dəyişmə baş vermişdir. İltisacı quruluşlu dillərin söz kökü və şəkilçi sərhədindəki şəffaflığın olması haqda nəzəri dilçilikdəki fikrin əksinə olaraq, bir sıra fonetik-morfoloji hadisələr (səs düşümü, səs artımı, səs əvəzlənmələri, sadələşmə - oproszenie) fonunda tarixən kökə və şəkilçiyə ayrılan xeyli söz müasir vəziyyətində sadə sözə çevrilmişdir.

Azərbaycan dili sözlərinin inkişafında başqa türk dilləri ilə ümumi, universal cəhətlərlə yanaşı, yalnız Azərbaycan dilinə xas olan fərdi tendensiyalar da müşahidə olunur ki, bu da dilin yerləşdiyi region, tarixi-ictimai şərait və digər dillərlə olduğu əlaqə ilə tənzimlənmişdir.

Açar sözlər: kök, əsas, morfoloji, fono-morfoloji, birhecalı, ikihecalı, iltisacı, flektiv, sadələşmə (oproszenie), omonim, leksik-semantik, sadə, düzəltmə, inkişaf, dəyişmə, baza.

Birhecalı kök sözlər türk dillərinin leksikasının özünü (bazis) təşkil edir. Belə sözlər həm dillərin tarixini, həm də sözlərin fono-morfoloji strukturunun inkişafını semantik-morfoloji baxımdan tədqiq etmək üçün zəngin material verdiyindən türkoloji araşdırmaların əsas problemi kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Tarixi-leksikoloji tədqiqatların səmərəsi üçün qədim türk dili abidələrinin mükəmməl təsviri və müxtəlif səpkili lüğətlərin olması nə qədər zəruridirsə, indi fəaliyyət göstərən hər bir müasir türk dilinin də ayrı-ayrı dövrlərini əks etdirən lüğətlərin, dialektoloji materialların da sistemli şəkildə ortaya qoyulmasının o qədər əhəmiyyəti vardır. Çünki problemin hərtərəfli təhlilində tək-cə qədim dövrün materialları kifayət etmir. Müasir türk dillərindəki indiki mənzərənin də müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, ümumi və fərdi tendensiyaların müəyyənəndirilməsi elmi nəticəyə gəlmək imkanı yaradardı. Təəssüflə qeyd edək ki, müasir türk dillərinin hamısında, o cümlədən Azərbaycan dilində (dilçiliyində) bu istiqamətdə aparılan işlər (müxtəlif tipli lüğətlər, xüsusilə dövrün tələblərinə cavab verən mükəmməl izahlı lüğət) qənaətbəxş deyildir. Ötəri araşdırmalar kənara qoyulsa, Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyası və semasiologiyası, eləcə də tarixi fonetikasını və qrammatikasını ciddi tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Ümumi türkoloji aspektdə, eləcə də konkret türk dillərinin materialları əsasında həm tarixi leksikologiya, həm də bazis leksika (birhecalı sözlər) sahəsində diqqəti cəlb edən araşdırmalar vardır. Ümumi dilçilikdə iltisacı dillərlə bağlı belə bir mülahizə vardır ki, kök-şəkilçi sərhədindəki şəffaflıq, qrammatik əlamətlərin söz daxilindəki təkmənalılığı, şəkilçi morfoloji vahidlərin yalnız söz sonuna qoşulması bu dillərin morfoloji sistemində, xüsusilə sözün strukturunda flektiv dillərdə olduğu kimi, sürətli dəyişmələrə, təkamülə səbəb olmur. Qeyd etdiyimiz amillər iltisacı dillərdə (və türk dillərində), doğrudan da, dil sistemində, xüsusən onun morfoloji quruluşunda inqilabi dəyişmələrin başvermə ehtimalını azaltsa da, müasir türk dil-

* Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

lərinin qədim türk dili materialları ilə üzdən müqayisəsi göstərir ki, istər ayrı-ayrı qrammatik kategoriya əlamətlərinin, istərsə də ayrı-ayrı sözlərin (ad, feil) semantik inkişafında, fonomorfoloji qabığında kifayət qədər yeniləşmə, inkişaf, təkamül faktları ilə qarşılaşırıq.

Qədim türk dilində və müxtəlif tarixi dövrlərə aid abidələrdə işlənmiş elə sözlər vardır ki, ya müasir Azərbaycan dilində işlənir, ya da fonetik qabığı qalsa da, tamamilə başqa mənada istifadə olunur: *yici* – *dərzi* (sözün kökü “yi” iynə sözünə uyğun gəlir), *yigit* – *gənc*, *cavan adam* (görünür, sözün “qoçaq” semantik variantı sonradan, törəmə mənə kimi yaranmışdır), *yinckə* (*incə*, *dar*), *yiti* (*iti*), *yıldız* – *kök* (yıldızlanmaq – kök atmaq), *yılıq/iliq*, *yoluqmaq* – *görülmək* (baş çəkmək yox), *I yoq* – *yox*, *II yoq* – *kasıb*, *yormaq* – *getmək* (yəqin indi işlənən “yortmaq” sözü bu mənə ilə bağlıdır), *yuyqa/yupka* – *incə*, yumşaq (müasir dilimizdə “yuxa” – nazik çörək, “ürəyi yuxa adam”), *yulduzçu* – *astroloq*, *yumğaq* – *yumru*, *şarvari* (müq. et: “yumağ”), *yumurqa* – *yumurta*, *yük/yükçü* – *hambal*. Göründüyü kimi, bu istiqamətdə özünü göstərən dəyişmələrin əksəriyyəti adlardır, feillərdə belə yeniləşmə çox az müşahidə edilir.

Orta əsr türk abidələrinin mətnlərində və qədim türk dilində omonim kimi işlənmiş bir çox sözlər Azərbaycan dilində sözün fonetik strukturunda baş verən səs əvəzlənmələri (yaxud sözlərdən birinin arxaikləşməsi) nəticəsində omonimliyini itirir. Bizcə, bu hadisə omonimlikdən qaçma tendensiyası ilə idarə olunur, dilin daxili enerjisi omonimliyi dilin sistemindən təmizləməyə çalışır: *I qan* – *qan* (*qızıl qan tək*), *II qan* (*xan*, *hökmdar*), *I qapaq* – *qapaq*, *II qapaq* – *kirpik*, *I qar* – *əlin yuxarısı*, *qol*, *II qar* – *qar*, *I sap* – *baltanın sapı*, *II sap* – *növbə ardıcılığı* (*Sənin sapın gəldi*), *I sarıq* – *sarı*, *II sarıq* – *öd*, *I tan* – *səhər*, *üfüq*, *dan yeri*, *II tan* – *möcüzə*, *təaccüb*, *qeyri-adi*, *I qart* – *yara*, *II qart* – *qoca* (*qartımaq*), *I qasıq* – *yanağın iç tərəfi*, *çənə*, *II qasıq* – *qarının aşağı hissəsi*, *I qaş* – *qaş*, *II qaş* – *sahil*, *sərhəd*, *I qısqmaq* – *sıxmaq*, *təzyiq etmək*, *məcbur etmək*, *II qısqmaq* – *gödəltmək* (*qısaltmaq*), *I qız* – *qız*, *II qız* – *baha qiymət* (*Bu atı qız aldım* – *baha qiymətə aldım*), *III qız* – *xəsis* (“qız kişi” – *xəsis adam*), *I daş* – *daş*, *II daş* – *zahiri görünüş*, *görkəm*, *I tat* – *özgə*, *gəlmə*, *II tat* – *pas*, *I ter* – *dər*, *II ter* – *əmək haqqı*, *ödəmə*, *I ton* – *don*, *paltar*, *II ton* – *şaxta*, *soyuq*...

Qədim türk dilində və bir çox müasir türk dillərində işlənmiş elə leksik vahidlərə rast gəlinir ki, müasir Azərbaycan dilində ərəb, fars sözləri ilə əvəzlənib, yaxud semantik əhatəsini daraldaraq lüğət tərkibinin passiv fonduna keçib, ayrı-ayrı sabit birləşmələrin, deyimlərin tərkibində özünü bu günə qədər qoruyub saxlayıb. Bir neçə nümunə: *kür* – *qoçaq*, *körpə* – *təzə*, *tər* (*At körpələdi* – *təzə ot yedi*), *yavaş* – *yumşaq*, *qısa*, *yazuq* – *günah*, *yazuqluq* – *günahkar*, *küvrə* – *skelet*, *küz* – *payız*. Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində lüğət tərkibinin əsasını, milli fondunu təşkil edən kök sözlər özünün fonomorfoloji və semantik strukturu baxımından eyni deyildir. Əslində, kök sözlər hesab olunan leksik vahidlər sırasına mənə daşıyan tərkib hissələrə ayrılmayan bütövlər daxil edilməlidir. Lakin unutmamaq lazımdır ki, müasir türk dillərində işlədilən və sadə söz (birköklü) hesab etdiyimiz leksik vahidlərin bir çoxu tarixi leksikoloji, etimoloji baxımdan tərkib hissələrinə ayrıldığı üçün tarixi baxımdan törəmə kök (yaxud düzəltmə söz) hesab olunur. Ona görə də konkret bir türk dilində, eləcə də Azərbaycan dilində birhəcalı (monosillabik) sözlərə yanaşmada məsələnin tarixinə nüfuz etmək olduqca vacibdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir türk dillərində, eləcə də qədim türk dili materiallarında, ayrı-ayrı dövrlərin dil mənzərəsini əks etdirən abidələrin dilində işlənən birhəcalı, kök sözlərin hamısı türk mənşəli deyildir, onların arasında müxtəlif dillərdən alınmalar da vardır.

Türkoloji ədəbiyyatda, eləcə də Altayşünaslıqda kök sözlərin mahiyyəti ilə bağlı müxtəlif araşdırıcıların (Vamberi, Ramsted, Sunik, Sinsius, Yeqorov, Sevortyan, Baskakov, Mençes, Şerbak, Zayonçkovski, Kaydarov...) nəzəri və təcrübi qənaətləri bu problemin ayrı-ayrı türk dillərində də öyrənilməsinə həm stimül verir, həm də obyektiv zərurət yaradır. Azərbaycan dilində birköklü sözlərin təsvirinə keçmək üçün bu sözlərin fonetik quruluşu (strukturu) barədə fikirləri xatırlamaq lazımdır. Müxtəlif dillərin, eləcə də qədim türk dilinin faktlarını təhlil edən Vamberi hesab edir ki, kök sözlər (onun təbirincə, əsaslar) üç, iki, bəzən də bir səsdən (saitdən) ibarət olur; üç səsdən ibarət olan: *bar (var), ber (ver), köl (göl)*; iki səsdən ibarət olanlar: *aç, il (bağlamaq), öl (nəm), en (uzaq)*; bir səsdən ibarət olanlar: *i (oturmaq)*. Onun fikrincə, bu növlərin arasında üç səsdən ibarət olanlar daha qədimdir.

Türkoqların əksəriyyəti kimi, Vamberidən gələn ənənəvi mövqeyi qəbul edən Baskakovun məsələyə baxışı belədir: sözlərin fonetik strukturu kök morfemin üç səsliliyi ilə səciyyəvidir. Türk dillərində hər bir kök morfem qapalı hecadan təşkil olunur: samit+sait+samit. Qalan bütün ikisəslili və birsəslili köklər nadir hadisədir və tarixən söz əvvəlindəki, söz sonundakı, bəzən hər ikisinin dəyişməsi nəticəsində üçsəslili köklərdən törənmədir. Üç fonemdən artıq səslərdən ibarət olan sözlər isə ya alınmadır, ya da quruluşca tarixən mürəkkəb sözlərdən (söz+söz) fono-morfoloji təkamül yolu ilə ilkin formasını dəyişmişdir [Баскаков: 1969, s.89]. Əslində, hipotetik xarakter daşıyan bu mülahizəni elmi argumentlərlə sübut etmək üçün bu sahədə aparılan araşdırmalar bir qədər də dərinləşdirilməli və tipoloji cəhətdən başqa dillərin də tarixi-müqayisəli araşdırmalarının qənaətlərindən və faktlarından istifadə olunmalıdır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, araşdırıcıların qeyd etdiyi kimi, protürk dövründə birsəslili və ikisəslili xeyli sözlər işlənmişdir: *i (bitgi), ö (düşünmək), u (bilmək, bacarmaq), ba (bağlamaq), bi (maydan), bi (qaya hörümçəyi), çi (şeh), ya (ox-yay), ye (yu), sa (saymaq), ti (danışmaq), tü (tük)* və s.

Türk dillərində açıq hecalı köklərin tarixi reallığı və ilkinliyi barədə başqa fikirdə olan araşdırıcılar da vardır: Klouson, Sevortyan, Kononov, Şerbak, Zayonçkovski. Onlar samit-sait, xüsusilə samit-sait-samit-samit strukturlu sözlərin komponentliliyini və düzəltmə olduğunu təsdiqləyir, lakin iddia edirlər ki, sözlərin sonundakı element qrammatik formantdır, aqqlütinativ dillərə xas olan fono-morfoloji proses nəticəsində baş vermişdir. Söz köklərinin əsas əlaməti kimi onların tarixi dəyişənliyini və ayrı-ayrı formantların itməsini, yaxud qorunub saxlanmasını qabarıq şəkildə nəzərə çarpdıran A.N.Kononov yazır: Söz kökü o mənada tarixi anlayışdır ki, kökün morfoloji strukturundakı ayrı dəyişmələr bir çox şəraitdən asılı olaraq baş verir və bu sırada ilk növbədə ayrı-ayrı formantların sözyaratma qabiliyyətinin qorunması, yaxud itməsi öndə gəlir. Müasir türk dillərində “bağla” feilinin yaranmasında söz kökü kimi “bağ” ismi dayanır. Halbuki “bağ” sözü iki hissədən ibarətdir: *ba* – bağlamaq feili və *-q//ğ* feildən isim düzəldən şəkilçi; yaxud “*ögrən*” sözünün kökü *ög* – *əql*, *ö* – *fikirləşmək* hissələrindən ibarətdir [Кононов: 1980, s.76].

Türk dillərində söz köklərinin başqa bir xüsusiyyətinə toxunan K.M.Musayev hesab edir ki, köklər, yaxud düzəltmə olmayan əsaslar heç bir fərqləndirici əlamətə malik olmur ki, onları qəti şəkildə bu və ya digər nitq hissəsinə aid etmək mümkün olsun. Fikrini sübut etmək üçün araşdırıcı *at* – *at* (isim), *atmaq* (feil) və *at* – *ad* (isim) omonim sözlərini nümunə gətirir və fikrini davam etdirərək: hərçənd bu sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aiddir, onları bir-birindən heç bir formal əlamət fərqləndirmir – qənaətini irəli sürür [Mycaev: 1964, s.95]. Zənnimizcə, bu fikrin türk dillərinin morfoloji mahiyyətini müəyyənləşdirmək istiqamətində

elə bir qatqısı yoxdur. Omonim sözlərin hansı nitq hissəsinə aidliyi (semantik-qrammatik məzmun) dünyanın bütün dillərində onların işləndiyi kontekstlə və qəbul etdiyi qrammatik formantların mənası ilə müəyyənləşdirilir.

Türkoloji ədəbiyyatda “kök” anlayışına müxtəlif təriflər verilir. Əvvəllər “kök” anlayışının (termininin) əvəzinə *əsas*, *əsas heca*, *əsas söz* terminləri işlədilir. Sonralar “əsas” anlayışı sanki unuduldu və araşdırmalarda uzun müddət bu sözə rast gəlinmədi, yaxud da “əsas” termini “kök” sözünün sinonimi kimi işlənməyə başladı. Flektiv dillərdəki söz köklərinin və əsaslarının fono-morfoloji mahiyyəti ilə iltisacı dillərin söz kökləri arasında ciddi morfoloji-semantik fərqlər vardır və buna görə də məsələyə yanaşma istiqaməti fərqli olmalıdır. Hər şeydən əvvəl, türk dillərində söz kökü morfoloji cəhətdən (həm formaca, həm də məzmunca) tam müstəqildir, bütün vəziyyətdə sərhədini, avtonomluğunu qoruyub saxlayır, morfoloji elementlər yalnız söz kökünün sonuna qoşulur, eyni məqamda bir neçə morfem qəbul edə bilən sözün tərkibindəki müəyyən qanunauyğun ardıcılıqla sıralanmış qrammatik əlamətlər təkmənalı olduğundan heç bir çətinlik yaranmadan hər bir əlamətin ifadə etdiyi məna kökün mənasına əlavə olunur və dərk edilir. Sözün (kökün) sonunda bəzən özünü göstərən fonetik hadisələr (səs əvəzlənməsi, səs düşümü) istisna olunsa, kök və şəkilçi (şəkilçilər həm qrammatik, həm də leksik) öz fonetik qabığına dəyişmir, kök morfem və şəkilçi morfemlərin hər birinin sərhəd şəffaflığı avtomatik şəkildə qorunur.

Türkologiyada ənənəvi olaraq “kök” deyərək, “sözün bölünməyən, mənalı hissələrə parçalanmayan” hissəsi, “əsas” deyəndə isə “kökdən törənmə, ən azı iki mənalı hissədən ibarət olan parça nəzərdə tutulmuşdur. Əvvəlki səhifələrdə adını çəkdiyimiz Vambəri birhecalı sözü (kökü) “əsas”, “əsas heca”, “əsas söz” adlandırır, bu terminləri işlədən araşdırıcının fikrincə, kökün bölünməzliyi şərti xarakter daşıyır və həmişə özünü doğrultmur. Bizcə, bu mülahizə tarixi morfoloji mövqedən məsələyə yanaşanda özünü göstərir, müasir türk dillərinin materialları kökün bölünməzliyini aksioma kimi təsdiq edir. Yan Deni belə hesab edir ki, kök ilk yaranmış sözdür, düzəltmə deyil, şərti xarakter daşıyır və mənası müvəqqətidir. Türk dili morfoloji sisteminin şəffaflığına baxmayaraq, Altay dillərinin müqayisəli qrammatikası o qədər dərin tədqiq olunmayıb ki, sözün kökünün nə vaxt sadə, yaxud düzəltmə olduğu, bu və ya digər elementin sözün kökünə, yoxsa ölü morfemə aid olduğu dəqiq müəyyənləşdirilsin. Ramstedin araşdırmalarında söz iki elementdən ibarət hesab olunur: əsas və şəkilçi. Onun fikrincə, əsas elə sözün bölünməyən hissəsidir (yəni kökdür). Baskakov hesab edir ki, türk dillərində söz iki konstruktiv elementdən ibarətdir: 1) flektiv dillərdən fərqli olaraq, iltisacı dillərdə müstəqil söz kimi işlədilər, konkret leksik məna daşıyan, cümlə tərkibində müvafiq cümlə üzvü kimi çıxış edən, müəyyən qrammatik formaya malik olan kök (söz kökü); 2) leksik-qrammatik və funksional-qrammatik (sözdəyişdirici, sözdüzəldici morfem) cəhətdən differensiallaşmış şəkilçilər [Баскаков: 1979, s.43]. Araşdırıcının fikrincə, sözün kökü leksik-qrammatik şəkilçi qəbul edəndə “birinci əsası” əmələ gətirir, funksional-qrammatik şəkilçilər qəbul etdikdə “ikinci əsası” əmələ gətirir. Hər iki halda baza elementi kimi kökün iştirakı zəruridir.

Türk dillərinin morfoloji quruluşunda, xüsusilə sözün tərkibində iştirak edən elementlərin leksik-semantik və fono-morfoloji təbiətindən, burada baş verən linqvistik proseslərdən çıxış edərək kök, əsas, şəkilçi anlayışlarına iki fərqli yöndən yanaşmaq lazımdır: diaxron və sinxron. Müasir türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin faktları və sözün morfoloji quruluşunda müşahidə olunan inkişaf tendensiyalarının qədim türk dilində özünü göstərən

proseslərlə müqayisəsi sübut edir ki, qeyd etdiyimiz kateqoriyaların mahiyyətində və təzahüründə fərqli cəhətlər özünü göstərir. Pokrovskaya “kök”, “əsas” anlayışlarının qaçaq dilindəki mənzərəsindən bəhs edir, qaçaq dilində ikihecalı və üçhecalı söz kökləri işlənir: *iki, sarı, oku, kırmızı*. Lakin çoxhecalı söz köklərinin əksəriyyətini tarixi aspektdə təhlil etdikdə onların tərkibində morfoloji elementlərin iştirakı üzə çıxır. Ona görə də çoxhecalı köklərin əsas adlandırılması daha doğrudur [Покровская: 1967, s.81]. Eyni mənzərə bir qədər də dolaşmış şəkildə qazax dilçiliyində müşahidə olunur.

Həm metodik cəhətdən, həm də tədris prosesində dolaşmışlığı aradan qaldırmaq üçün sözün tərkib hissələrinin müasir dil baxımından parçalanmayan hissəsi “kök, söz kökü, sözdüzəltmə şəkilçisi qəbul etmiş hissəsi isə əsas adlandırılmalıdır. Deməli, sözün yalnız bir kökü və bir neçə əsası ola bilər. Müasir Azərbaycan dilində *yaz-ı-çı-lıq* sözündə bir kök və üç əsas (*yazı, yazıçı, yazıçılıq*) vardır.

Müasir Azərbaycan dilinin indiki inkişaf mərhələsində bazis lüğət tərkibi birhecalı, ikihecalı və üçhecalı sözlərdən təşkil olunmuşdur. Birhecalı sözlərdən fərqli olaraq, iki və üçhecalı sözlərin kök, əsas, şəkilçi hissələrini iltisailiklə bağlı baş vermiş proseslər nəticəsində dəqiq müəyyənləşdirmək çətindir, bu məqamda tam obyektiv olmasa da, etimoloji təhlil aparılmalıdır.

Müasir Azərbaycan dilində təxminən dörd minə yaxın birhecalı kök (əsas) vardır, bunların yarısı, demək olar ki, kök və şəkilçiyə ayrılmayan sözlərdir ki, bunların tərkibində daşlaşmış etimoloji cəhətdən müəyyənləşmə bilməyən morfemlər iştirak edir: *bala, alma, qara, ata, ana, arı, ara, durna, daş, tulla*. Bu strukturlu ikihecalı sözlər kök sözlər qrupuna daxildir. Belə sözlərin türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində əsl morfoloji mahiyyətinin müəyyənliyi üçün müxtəlif dillərin materialları həm sinxron, həm də genetik müqayisəli təhlil olunmalıdır ki, həmin sözlərin (köklərin) tarixən ikihecalı olub-olmaması müəyyənləşmə bilsin. Araşdırıcıların bir qrupu türk dillərinin söz köklərinin monosillabik monolitliyini təkid edirlər. Müasir dil baxımından parçalanmayan sözlərin (*kara (baxmaq), kara (qara), bala (uşaq)*) tarixən *kar, kar, bal* sözlərindən və şəkilçi morfemdən ibarət olması tezisini irəli sürürlər. İkinci qrup ikihecalı sözlərin lap qədim dövrlərdən mövcud olduğunu, hətta onların ümumi Altay platforması hesab edirlər.

Türk dillərinin morfoloji tipologiyası ilə bağlı bir məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çoxmənalı, standart olmayan şəkilçilərin dəyişən söz kökü ilə sıx morfoloji bağlılığı morfemlər arasındakı sərhədin pozulması ilə nəticələnir, ayrılma baş verir. Bu prosesin nəticəsində leksemlərin tərkibindəki morfemlərdə (onların sərhədində) sadələşmə (oproşenie) baş verir, sonrakı morfemin əvvəli öndəki morfemin sonu ilə çulğalaşır, beləliklə, iki morfem bir morfemə çevrilir. Fuziya adlanan bu hadisə türk dillərinə xas deyil, ona görə də bu dillərdə söz kökləri (istər birhecalı, istərsə də ikihecalı) və şəkilçilərin sərhədində tamamilə itmə, yaxud semantik cəhətdən yoxolma mümkün deyildir. Türk dillərində (və Azərbaycan dilində) standart, birmənalı şəkilçi morfemlər dəyişməyən (formaca) kökə mexaniki bitişdirilir. Buraya onu da əlavə edək ki, qədim dövrlərdə lüğət tərkibinə daxil olan və insanlar arasında ibtidai şəkildə olsa belə, ünsiyyəti təmin edə bilən hər hansı bir dilin yalnız birhecalı söz köklərindən ibarət olması ehtimalı da, zənnimizcə, elmi əsasdan məhrumdur.

Türk dillərində (oğuz və qıpçaq) birhecalı sözköklərinin strukturu ilə bağlı aparılan araşdırmalarda müxtəlif quruluşlu sözlərin fonetik sxemlərindən bəhs olunur, qəbul olunmuş

bu bölgü hər bir türk dili, eləcə də Azərbaycan dili üçün məqbul sayıldığından bir də həmin bölgünü burada təqdim edirik:

1. **Bir saıtdən ibarət söz kökü.** Azərbaycan dilində *O* şəxs əvəzliyi istisna edilsə, bir saıtdən ibarət olan söz yoxdur. Qədim türk dilində işlənən və müasir türk dillərindən bəzilərində də qorunub saxlanılan bir neçə söz göstərmək olar: *u – yuxu, i – yemək, i – ağac, kol, i – göndərmək, ö – ağıl, düşüncə, ö – toplamaq, ö – fikirləşmək, düşünmək, ü – yığmaq, ü – bölgü, pay.*

2. **Samit+sait quruluşlu söz kökləri.** Belə sözlərin sayı qədim türk abidələrinin dilində kəmiyyətə çox deyildir. Müasir türk dillərinin materiallarında da bu quruluşda birhecalı söz köklərinin çox olmadığı qeyd olunur. Azərbaycan dilində indi də işlənən iki səsədən ibarət birhecalı sözlər: *de, ye, nə, bu, su, ya, hə.* Bu quruluşda söz köklərinin qazax dilində də az olduğunu qeyd edən Kaydarov göstərir ki, Tenişevin hesablamalarına görə, yalnız salar dilində samit+sait quruluşlu 300 söz vardır [Кайдаров: 1986, s.42].

3. **Sait+samit quruluşlu birhecalı sözlər.** Bu sözlərin sayı əvvəlki quruluşlarla müqayisədə sayca çoxluq təşkil edir. Müasir Azərbaycan dilində işlənən sözlərə nümunələr: *ağ, al, al-, aş, as-, at, at-, ot, on, of, ox, el, ev, en-, et-, üz (hüz)-, eş-, ad, öd, öt-, az, əz-, öz, üz-, əl, an, ən, ay, uç-, uç, un, ud-, üt-, öl-, öt, ör- (hör), ət, əm-, en, ar, od, ox, ün, ər.*

Hesablamalara görə, müxtəlif fonetik quruluşlu feillərin (təkhəcalı feillərdən söhbət gedir) sayı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində 303, İbn Mühənnanın lüğətində 205, müasir Azərbaycan dilində 207 leksemdən [Bağırov: 2001, s.28] ibarətdir. Sait+samit strukturlu sözlər say çoxluğuna görə o birilərdən fərqlənir.

Müasir Azərbaycan dilində qeyd etdiyimiz fonetik quruluşlu birhecalı bütün sözlər (adlar, feillər) yüzlərlə düzəltmə sözün yaranmasında əsas leksik-semantik baza təşkil edir. Başqa türk dilləri ilə müasir Azərbaycan dilinin faktlarını (sait+samit) müqayisə etdikdə, ümumi cəhətlər (həm semantik, həm də fonetik) daha çoxdur, əsas fərq səs əvəzlənmələri, səs artımı və səs düşümü hadisələrində özünü göstərir (*üş – üç, ek – ək, ay – ov*).

4. **Samit+sait+samit quruluşlu təkhəcalı sözlər.** Türkoloqların ümumi qənaətinə görə bu quruluşlu təkhəcalı sözlər müasir türk dillərinin hamısında aparıcı mövqedədir: *yaz-, yaz, mis, yüz, bez-, bez, boz, büz-, biz, bəy, boy, biğ, bax, bük-, bal, bel, bol, min-, min, var, bar, ver-, vur-, bas-, bəs, boş, biş-, bat-, büt, bağ, beş, böl, daz, döz-, düz-, düz, diz, dəy-, doy-, düy-, dik, dəl-, dol-, döl, dil, dam, dəm, don, dön-, dən, dar, day, yad, dad, top, yol.*

Müasir Azərbaycan dilindəki bu quruluşlu sözlərin tərkibində başqa türk dillərindən fərqli olaraq, qədim türk dili abidələrində olduğu kimi “y” samiti işləkdir (*жаз – yaz, жел – yel, жип – ip (yıp), жыл – il (yıl)*). Nümunələrdən də görüldüyü kimi, samit+sait+samit quruluşlu birhecalı sözlərin fonetik strukturunda (söz əvvəlində və söz sonunda) səslərin işlənmə kəmiyyətində müəyyən fərqlər vardır. Belə ki bəzi samitlər söz əvvəlində, bəziləri isə söz sonunda daha çox fəallıq göstərir.

5. **Sait+samit+samit quruluşlu birhecalı sözlərin** sayı samit+sait+samit quruluşunda olan sözlərdən dəfələrlə azdır. Deməli, bu strukturlu sözlər inkişaf etməmiş forma sayılmalıdır: *ard, art-, alt, üst, akt, and, ört-, ürk-, eşq, ərk.* Bu tipli sözlərin sonu həm müasir türk dillərində, həm də qədim türk dilində müəyyən kiçik fərqlərlə eyni samit birləşmələrindən ibarətdir: *rd, rt, lt, st, kt, nd, rk, şq.*

6. **Samit+sait+samit+samit quruluşlu birhecalı sözlər.** Dörd fonemdən ibarət olan təkhəcalı sözlərin (feil, ad) əmələgəlmə imkanları genişdir. Müasir türk dillərində bu struk-

turlu sözlərdən söhbət gedəndə nümunə kimi leksik vahid olaraq yamsılamları da qeyd edirlər.

Bu strukturda olan sözlərin sayı müasir qazax dilində ad və feil olmaqla alınma sözlər də daxil olmaqla cəmi qırx leksem göstərilir. Müasir Azərbaycan dilində üç samit bir saiddən ibarət olan sözlər: *dörd, tort, sirt, rəng, mərd, mart, qurd, qənd, dərd, yort, kərt, sürt, dürt, yirt, qirt, sərt, pört, mirt, çərt, çırp, taxt, bəxt, səxt, dart, turp, türk, köks, xilt, xirt, xurt (xurt-xəşil), görk*.

Başqa türk dillərində dörd fonemdən ibarət olan və bu qrupa daxil olan elə sözlər vardır ki, müasir Azərbaycan dilində söz sonunda sait artırılır: *bült (bulud), kilt (kilid)* sözlərində olduğu kimi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz təkhecalı sözlərin müasir Azərbaycan dilində işlənən struktur tipləri qədim türk yazılı abidələrinin dilində rast gəlinən müxtəlifliyi tam dolğunluğu ilə əks etdirir. Ayırı-ayrı türk dilləri faktları ilə müqayisə Azərbaycan dilinin özünəməxsus tarixi-lingvistik amillərlə idarə olunduğunu təsdiq edir.

Qədim, orta əsr və müasir türk dillərinin ümumən, eləcə də ayırı-ayrı qruplara daxil olan (oğuz, qıpçaq, uyğur) dillərin faktlarının üzdən müqayisəsi göstərir ki, türk dillərində birhecalı sözlər (ümumiyyətlə, söz kökləri) müxtəlif tarixi dövrlərdə dəyişkənliyi, səs komplekslərinin müxtəfləşməsi, elastikliyi ilə seçilmişdir. Buna görə də Kaydarovun da qeyd etdiyi kimi, türk dillərində söz köklərinin “sabit”, “dəyişməz”, “şəffaf” olması barədə fikir yanlışdır. Müasir türk dillərində söz kökləri bütövlükdə baza leksik fond kimi homogen olması ilə yanaşı, hər bir türk dilində özünü müxtəlif fonetik, morfoloji və fono-morfoloji variantda təqdim edir. Söz köklərindəki müşahidə olunan eynilik və fərq tarixi proseslərin nəticəsi olub, hər bir dilin keçdiyi tarixi yol, başqa dillərlə kontaktı və təkamül səviyyəsi ilə bağlıdır. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, türk dillərində “ev” sözünün iyirmi variantı vardır (av, əv, ev, ov, öv, üv, üb, ip, öp, üp, oy, öy, uk, əy, ap, əp...). Müasir türk dillərində özünü göstərən ən çox müşahidə olunan fonetik (səs əvəzlənməsi) fərqi: az. *qəm* – qaz. *qam*, uyğ. *ğəm*; az. *qənd* – uyğ. *qənt/qət*; az. *dad, tam* – uyğ. *tam*, qaz. *dəm*; az. *aç* – qaz. *aş*, özb. *oş*; az. *ər* – çuv. *ar*, qaz. *er*; az. *sap* (balta sapı) – çuv. *up*; az. *at* – qaz. *at*, çuv. *ut*; az. *al* – qaz. *al*, yak. *il*; az. *dil* – qaz. *til*, yak. *tal*; az. *dəy* – uyğ. *təq*, qaz. *tıy*.

Müasir türk dillərində və Azərbaycan dilində ikihecalı xeyli sözlər işlənir ki, onlar indiki dövrdəki fono-morfoloji quruluşuna görə kökə və şəkilçiyə ayrılmadığından sadə sözlər hesab olunur. Lakin qədim türk dili abidələri ilə, eləcə də M.Kaşqarlının və digər orta əsr abidələrindəki faktlarla həmin sözlər müqayisə olunduqda onların mənaya malik olan iki hissədən (kök və morfoloji element) ibarət olduğu aydınlaşır. Belə bölünmələr bəzən təxmini səciyyə dəşisə də, həm müasir türk dili faktları, həm də tarixi inkişaf qanunauyğunluqları həmin sözlərin düzəlmə olduğunu və uzun tarixi prosesin nəticəsində kökün mənasının həqiqətən itdiyini qəbul etməli oluruq. Müasir Azərbaycan dilindəki belə sözlərə aid bir-iki nümunəyə diqqət edək: *gizli, uzaq, başmaq, yaşmaq, barmaq, bağırsaq, dalaq, yanaq, qırmızı, yaşıl, boyun, qulaq, dodaq, çiyin, boğaz, dırnaq, yuxarı, aşağı...*

Bir sıra türkoloqların (Zayonçkovski, Kotviç, Şerbak, Nasilov, Yunus Əliyevin) türk dillərində samit+saıt fonetik quruluşlu (*de, ye, yu*) feillərin ilkin feil kökləri olduğu, başqa fonetik tərkibli köklərin (*yaz, ört, dart*) isə sonradan formalaşdığı fikrini qəbul etsək, onda müasir türk dillərində işlənən qoşa hecalı feil köklərinin (elə ad köklərinin də) hamısının

dilin sonrakı qanunauyğun inkişafı nəticəsində yarandığı fikri ilə* də razılaşmalıyıq [Bağırov: 2001, s.35]. Başqa türk dillərindən fərqli olaraq, müasir Azərbaycan dilində işlənən bütün ikihecalı sözlərin hamısının eyni məntiqlə təhlil olunmasını doğru saymamaqla yanaşı, ikihecalı sözlərin əsas hissəsini tarixən düzəltmə sözlərin sadə sözlərə çevrilməsi kimi qəbul etməliyik (*tükən, toxun, oyna, gizlə, gəmir, güləş, əyləş, ərin, qırmızı, yaşıl, damaq, qulaq* və s.).

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlər (türk mənşəli və alınma sözlər) türk dilləri ilə müqayisədə fonoloji və leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə kifayət qədər ümumi cəhətlərə malik olmaqla yanaşı, yalnız Azərbaycan dilinə xas olan əlamətlərlə də diqqəti cəlb edir. Uzun tarixi yol keçib zəmanəmizə qədər gəlib çıxan sözlərin fonetikasi, morfoloqiyası, sözyaratma prosesində iştirakı, eləcə də müşahidə olunan semantik dəyişmələr dilin inkişafını, özünəməxsus tendensiyaları müəyyənləşdirmək baxımından olduqca maraqlıdır.

Biz E.N.Nacipin Kutbənin “Xosrov və Şirin” (XIV əsr) əsərinin materialları əsasında “XIV əsr türk dillərinin tarixi-müqayisəli lüğəti”ndə [Наджип: 1979, s.19], M.Kaşqarlının “Divani-lüğət-it türk” əsərində qədim türk dili abidələrində işlənmiş bir neçə sözü müasir Azərbaycan dilindəki vəziyyəti ilə müqayisə edib, ümumi və fərqli cəhətləri göstərməklə kifayətlənirik:

1) *I At – heyvan növü, II At (ad)* – Bu sözlər türk runik abidələrində, M.Kaşqarlının lüğətində (ikinci söz uzun “a” ilə), Nəcipin lüğətində işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində sözlərdən birindəki səs əvəzlənməsi ilə (“ad”) omonimlik aradan qalxmışdır. Bu şəkildə əvəzlənmələrdə məqsəd Azərbaycan dili sisteminin daxili tələbi, təzyiqli kimi özünü göstərir və başqa türk dillərində müşahidə olunmur.

2) Xeyli sayda söz qeyd etdiyimiz abidələrin dilində işləndiyi formada və mənada müasir Azərbaycan dilində də eynilə özünü göstərir: *ara, adaş, açılmaq, atmaq, arasında, arpa, ard, artmaq, az, aş – aş (yemək növü), asmaq – aşmaq, atlı, ağrımaq – ağrımaq, ağır, ağnamaq – ağnamaq (eşlənmək), əskilmək – əskilmək, al – al (qırmızı), almaq – almaq, alma – alma (meyvə)*.

3) Bir sıra sözlər müasir Azərbaycan dilində bir və ya iki səs əvəzlənməsi ilə işlənməkdədir: *arığ – arıq, arık – arx, ısırğa – sırqa, ağırğ – ağrı, ak – ağ, akmaq – axmaq (feil), əgri – əyri, aldanmaq – aldanmaq, əlig – əl, ayçı – ovçu, ot – od, otağ – otaq, otlağ – otlaq, uruşmaq – vuruşmaq, ırmak – vurmaq, örümçük – hörümçək, uzak – uzaq, oğrı – oğru, oğlak – oğlaq, ok – ox, okçı – oxçu...*

4) Müasir Azərbaycan dili faktlarının qədim türk dili abidələrindəki mövcud fərqlərindən biri də sözdüzəldici şəkilçilərin işlənmə mövqeyində və semantik dəyişmələrdə (daralma, genişlənmə, arxaikləşmə) müşahidə olunur: *artukan – artıqçı, arslanlıq – qəhrəmanlıq, qoçaqlıq, azlamaq – azalmaq, azalmaq – yemək, yemək qəbul etmək, aşlıq – çörək, dənli bitkilər, özlük – mənlik sozundəki mənada, ərk – hakimiyyət, güc, qüvvət (müq.ət: sənə ərkim çatur, ərk edirəm), erkək – kişi (“erkək” yalnız heyvanlarla bağlı işlədilir), atmaq – yorulmaq (müq.ət: ərinmək), arıqlıq – təmizlik, saflıq (arıq adam), atlanmaq – ata minmək, atlanmaq – yola düşmək, uşaq – xırda (uşaq nən – xırda şey),*

* Bizim fikrimizcə, təkcə bu cür feillər deyil, CVC quruluşlu bütün feillər də düzəltmədir. Bax: Q.Kazimov. Azərbaycan dilində ikihecalı sadə feillər, Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2018, s.11. (**Red.**)

acizlik – yüksəklik, aciz – yüksək, ajun – dünya, ötüg – xahiş, ötünmək – xahiş etmək, asramaq – saxlamaq (müq. et: əsirgəmək).

Bəzən sözün semantikasi ya işlənmə dairəsini məhdudlaşdırır, ya da dildən tamamilə çıxır, yalnız bəzi ifadələrin tərkibində işlənir: *erən//ərən – insan, kişi (ərənlər üçdən deyib), azık – yemək (azuqə), əski – köhnə, qədim (əski pambıqdan bez olmaz);* Tarixən fəal işlənen, M. Kaşqarlının oğuz sözü hesab etdiyi bəzi sözlər də müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində yoxdur və tamamilə arxaıkləşmişdir: *uslandı – ağıllı oldu, us – ağıl, usan – tənbel, usanmaq – susuzluq hiss etmək, üskəmək – kədərlənmək, uğan – Allah, ögüt – məsləhət (bu sözün semantikasi “öyüd” sözündə yaşayır), ökünç – təəssüf, heyifslənmə, ulaşmaq – qovuşmaq, ulus – xalq, ölkə.* Son nümunələrin müasir Azərbaycan dilində işlənməməsi, görünür, ərəb sözlərinin müdaxiləsi nəticəsində baş vermişdir: *çapıq – ordu, yaş – cavan, ağarmaq – başlamaq, ağrıq – xəstə, ağmaq – yuxarı qalxmaq, sücük – şirin, sücük söz – şirin söz (sucıq – müasir dildə şirin xəmir çörəyi), don – paltar, alın – ön, anqsız – şüursuz, anqlamaq – anlamaq, öykə – qəzəb, öfkə, üzük – qəm, kədər.*

5) İstər tarixən, istərsə də müasir türk dillərində işlənen mürəkkəb quruluşlu sözün (hətta birləşmənin) yaranma motivi, məntiqi mənbəyi izah oluna bilmir. Görünür, belə leksemlər və ibarələr çox qədim qata aid olan dil faktlarıdır və onlar o qədər ciddi deformasiyaya (formal və semantik) uğramışdır ki, bərpası mümkün deyildir. Belə sözlər “suya nə üçün “su” demişlər?” sualını xatırladır. Müasir Azərbaycan dilində bir çox frazevlərin də daxili formasını, hansı məntiqlə formalaşdığını izah etmək mümkün deyildir (*ağlatmaq – uzaqlaşdırmaq, göndərmək, ağnamaq – dilini dişləmək, acıq – mükafat, təltif, baldır – dağ çıxıntısı, baldır – erkən əkin, baldır – doğma olmayan, götürmə uşaq, baxıl – xəsis, baxıllıq – xəsislik, gözüm su içmir, ağılm kəsmir, gözü yol çəkir).*

6) Müasir Azərbaycan dilində xeyli söz tərkib hissələrinə parçalanmadığı üçün doğru olaraq sadə söz hesab edilir. Müasir türk dilləri və qədim türk dili abidələrində işlənen və ehtimal şəkildə olsa da, həmin sözlərin bəzilərinin kökünü, tarixən törəndiyi mənbəni xüsusi təhlil etmədən burada verməyi məqsədəuyğun saydıq: *kay//qay – qayıt, il – ilk, iləri (irəli), il – ilişmək, ir – iri, ısl//is – isti, üm – ümid, üt – ütü, üzmək (qalxmaq) – üzəngi, üy (bilik, vərdis) – üyrən//öyrən, ül – ülgü (ölçü), uz – uzun, dir – diri, til – dilim, tik – tikan, tüü – tüstü, sır – sırımaq, sıırıq, su – soyuq, ök – ögey, öl – ölç, moy – boyun, ləy – leylək, kır – qırmızı, ku – quru, kar – yazı, kan – qanad, kal – qalın, kür – kürən, küz – güzən, köm – kömək, it – itələ, i//iy – ilan, i//iy – iynə, yaş – yaşıl, yaz – yazıq, er - ərimək, qu (səs) – qulaq [Кайдаров: 1986, s.185].*

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində işlənen bir qrup sözün qədim türk dili abidələrində, eləcə də digər türk dillərində işlənməmiş leksik vahidlərlə müqayisəsi göstərir ki, Azərbaycan dili sözləri öz inkişafında (qrammatik və leksik-semantik) həm universal, həm də idioetnik xüsusiyyətləri ilə özünü göstərir. Ümumiyyətlə, sözün inkişafının müxtəlif tarixi dövrlərdə forma-məna münasibətində baş verən dəyişmələri təhlil edərkən dil-təfəkkür, sosial-iqtisadi mühit və dil sistemindəki tendensiyalar nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan dilində nitq hissələrinin leksik-semantik tutumu və qrammatik quruluşu xalqımızın tarixi təşəkkülü, oğuz-qıpçaq etnik qruplarının birləşməsi əsasında inkişaf etmişdir, hər iki etnik qrupa xas olan qrammatik və leksik əlamətlər Azərbaycan dilində öz əksini tapmışdır. Uzun illər müxtəlif dillərin (ərəb, fars, rus) təsirinə məruz qalan Azərbaycan dili güclü və çevik qrammatik quruluşu, zəngin ifadə vasitələri sistemi sayəsində öz orijinallığını qorumuş və

xalqın əsrlər boyu yaratdığı mədəni irsi zəmanəmizə qədər gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan dilinin inkişafında başqa nitq hissələri ilə müqayisədə feillərin rolu xüsusilə seçilir. Feillərin semantik zənginliyi həm dilimizin milli özünəməxsusluğunu qorumuş, həm də başqa dillərdən alınmaların qarşısını almışdır. Təkhəcalı sözlər Azərbaycan dilinin tarixən əsas baza leksikonunu təşkil etmiş, qoşahecalı sözlərin isə bir qismi təkhəcalı sözlər əsasında formalaşmış, zaman keçdikcə bəzi sözlərin kökü müstəqilliyini itirmiş, şəkilçi-kök sərhədi pozulmuş və beləliklə, müəyyən tarixi dövrdə düzəltmə söz kimi işlənən vahid sadə sözlər çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1971, 159 s.
2. Rəcəbli Ə. (2001). Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı, 192 s.
3. Баскаков Н.А. (1969). Введение в изучение тюркских языков, М., 370 с..
4. Баскаков Н.А. (1979). Историко -типологическая морфология тюркских языков. М., 154 с.
5. Кайдаров А.Т. (1986). Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 327 с.
6. Кононов А.Н. (1980). Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). Л., 256 с.
7. Мусаев К.М. (1964). Грамматика караимского языка. М., 1964, 344 с.
8. Наджип Э.Н. (1979). Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. М., 479 с.
9. Покровская Л.А. (1967). Грамматика гагаузского языка. М., 171 с.

Ismail TEMIROGLU

ABOUT PHONO-MORPHOLOGICAL EVOLUTION OF WORDS IN MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

SUMMARY

A comparative analysis of the independent meaning of words in modern Azerbaijani language with the facts of ancient Turkic, medieval monuments, as well as other active Turkic languages shows that although some lexical units have not undergone fundamental changes, the phono-morphological and lexical-semantic features of the main part have evolved, renewal, change has taken place. Contrary to the theoretical linguistics' view about the presence of clearness at the border of the root and suffix in agglutinative languages, many words that have historically been divided into root and suffix against the background of a number of phonetic and morphological events (sound loss, sound increase, sound substitutions, simplification) have become simple words in modern conditions.

Along with general, universal features in the development of Azerbaijani words with other Turkic languages, there are also individual tendencies specific only to the Azerbaijani language, which is regulated by the region where the language is located, historical and social conditions and its relationship with other languages.

Key words: *root, basic, morphological, phono-morphological, one-syllable, two-syllable, inflectional, inflectional, simplification, homonym, lexical-semantic, simple, derived, development, change, base.*

Исмаил ТЕМИРОГЛУ

**О ФОНОМОРФОЛОГИЧЕСКОЙ ЭВОЛЮЦИИ СЛОВ В СОВРЕМЕННОМ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

РЕЗЮМЕ

Сравнительный анализ самостоятельного значения слов в современном азербайджанском языке с фактами древнетюркских, средневековых памятников, а также других действующих тюркских языков показывает, что, хотя некоторые лексические единицы не претерпели фундаментальных изменений, фонеморфологические и лексико-семантические особенности основной части эволюционировали, обновились, произошли перемены. Вопреки мнению теоретической лингвистики о наличии четкости на границе корня и суффикса в агглютинативных языках, многие слова, которые исторически были разделены на корень и суффикс на фоне ряда фонетических и морфологических событий (потеря звука, увеличение звука, замены звука, упрощение), стали простыми словами в современных условиях.

Наряду с общими, универсальными особенностями в развитии азербайджанских слов с другими тюркскими языками, существуют также индивидуальные тенденции, характерные только для азербайджанского языка, которые регулируются регионом, в котором расположен язык, историческими и социальными условиями и его взаимоотношениями с другими языками.

Ключевые слова: *корень, основа, морфологический, фонеморфологический, односложный, двусложный, воспалительный, флективный, упрощение, омоним, лексико-семантический, простой, производный, развитие, изменение, основа.*